

DOGODI LI SE, DA ŽENA SAMA NE DOJI
DJETETA? TKO GA ONDA DOJI?
ETNOGRAFSKI ZAPISI IZ ZBORNIKA
ZA NARODNI ŽIVOT I OBIČAJE JUŽNIH
SLAVENA

DOES IT HAPPEN THAT A WOMAN DOES NOT
BREASTFEED A CHILD BY HERSELF? THEN WHO IS
BREASTFEEDING A CHILD? ETHNOGRAPHIC AC-
COUNTS FROM THE ZBORNIK ZA NARODNI ŽIVOT I
OBIČAJE JUŽNIH SLAVENA (JOURNAL OF FOLK LIFE
AND TRADITIONS OF SOUTH SLAVS)

Iva Pleše*

SAŽETAK

U ovom se radu na temelju etnografskih zapisa nastalih u suglasju s Osnovom za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu iz 1897. nastoje dati obrisi osobite prakse vezane uz dojenje djeteta u seoskoj sredini na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Riječ je o dojenju tuđeg djeteta, odnosno o prepuštanju dojenja ženi koja nije djetetova majka. Etnografskim zapisima iz Zbornika za narodni život i običaje južnih Slavena koji su, s ponekim retrospektivnim uvidima, uglavnom usmjereni na ondašnju suvremenost, pristupa se kao izvorima za etnologiju i povijest svakodnevice. Međusobno povezujući odlomke o dojenju iz različitih zborničkih zapisa, ali i one koji se na dojenje referiraju posredno, tekst među ostalim upućuje na važnost razlikovanja između kontinuiranog davanja djeteta na dojenje zbog bolesti majke ili njezinih problema s dojenjem i povremenog prepuštanja dojenja ženi koja nije djetetova majka poradi majčine privremene, kratkotrajne odsutnosti. Tekst se zanima i pitanjem (ma-

* Adresa za dopisivanje: Iva Pleše, Institut za etnologiju i folkloristiku, Šubićeva 42, 10000 Zagreb, E-pošta: piva@ief.hr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1466-9461>.

terijalne) naknade za dojenje ili njezinim izostankom te, s time povezano, odnosom između nastojanja na zaradi s jedne strane i solidarnosti s druge te eventualnom profesionalizacijom dojenja koja pitanjima iz Osnove nije obuhvaćena, a u samim zapisima je tek naznačena.

Ključne riječi: dojenje tuđeg djeteta; prijelaz iz 19. u 20. stoljeće, Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, etnografija

UVOD

„Saka žena diji sama sve dete; naj bu siročka kak će, nigdar ga druga žena ne diji; kad bi ka žena dala drugi ženi, da ji dete diji, se bi ji se špotale“, zapisuje na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće Vatroslav Rožić u tekstu o tradicijskoj kulturi Prigorja,¹ prvotno objavljenom u *Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena* početkom 20. stoljeća.² Isticanjem neprimjerenosti davanja djeteta na dojenje ženi koja mu nije majka, prakse poznate i zabilježene u mnogim kulturama, na raznim stranama svijeta i u raznim vremenima,³ Rožićev se tekst izdvaja od srodnih mu i istodobnih etnografskih zapisa također objavljenih u *Zborniku* i nastalih na poticaj ili u skladu s uputama i pitanjima iz *Osnove za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu*⁴ Antuna Radića⁵ iz 1897. godine. Spomenuti su zapisi – kojima ću se, s fokusom upravo na temu davanja djeteta na dojenje, baviti u ovome radu – vezani uz pojedine krajeve u današnjoj Hrvatskoj,⁶ ali – u skladu sa zborničkom nakanom o sakupljanju građe o „na-

¹ Rožić, Vatroslav (2002). *Prigorje: narodni život i običaji*, Jastrebarsko; Naklada Slap, 153.

² Rožić, Vatroslav (1907), *Prigorje: narodni život i običaji*, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 12 (2).

³ Usp. Fildes, Valerie (1988). *Wet Nursing: a History from Antiquity to the Present*, Oxford/New York; Basil Blackwell.

⁴ Dalje u tekstu, zbog ekonomičnosti, *Osnova*.

⁵ Radić, Antun (1897), *Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu*, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 2.

⁶ Božičević, Juraj (1906), *Narodni život u Šušnjevu selu i Čakovcu*, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 11 (1); Ivanišević, Frano (2006). *Poljica: narodni život i običaji*, Priko; Društvo Poljičana „Sveti Jure“; Kotarski, Josip (1916), *Lobor: narodni život i običaji*, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 21 (1); Kutleša, Silvestar (1993). *Život i običaji u Imockoj krajini*, Imotski; Matica hrvatska – Ogranak Imotski, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Splitu; Lang, Milan (1992). *Samobor: narodni život i običaji*, Samobor; „Zagreb“, poduzeće za grafičku djelatnost; Lovretić, Josip (1990). *Otok*, Vinkovci; Kulturno informativni centar „Privlačica“ – Izdavačka djelatnost Vinkovci; Lukić, Luka (1921/1924), *Varoš: narodni život i običaji*, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 25 (1); Rožić, V. (2002). Jedan od ovih zapisa objavljen je samo kao monografija, ali je prvotno bio namijenjen i objavljivanju u *Zborniku za narodni život i običaje*, Kutleša, S. (1993). Kada se dalje u radu referiram na tekstove iz *Zbornika*, mislim i na tekst *Život i običaji u Imockoj krajini*. Tekstove koji su u Hrvatskoj naknadno objavljeni i kao monografije navodim ovdje prema jednom od njihovih monografskih izdanja. Riječ je o pretiscima ili novijim izdanjima tekstova koji su, dakle, prvotno bili objavljeni u nastavcima u *Zborniku*, a zatim i u monografskim izdanjima s početka 20. stoljeća (1906. Ivaniševićeva *Poljica*, 1908. Rožićevo *Prigorje* te 1915. Langov *Sa-*

rodom životu“ na zajedničkom području života „južnih Slovjena“⁷ – i u Bosni i Hercegovini⁸ te Srbiji⁹ i Crnoj Gori.¹⁰ Riječ je o opisima lokalnih, mahom seoskih kultura s prijelaza stoljeća¹¹ koji su – iako uglavnom nastojeći biti objektivni prikazi – bili oblikovani autorskim društvenim i profesionalnim statusima, literarnim vještinama, upućenošću u život zajednice, načinima sakupljanja građe, ideološkim nastojanjima te snažno i samom *Osnovom* koja je, između ostaloga, izabrala teme kojima će se oni baviti i fokuse kojima će se posvetiti.¹² Iz današnje se perspektive na te zapise, primarno usmjerene na ondašnju suvremenost, može gledati kao na etnološke, ali i povijesne izvore (osobite vrste), izvore za povijest svakodnevice,¹³ pa tako i povijest svakodnevice vezane uz prehranu najmanje djece, a time i uz druge s tim povezane teme.

U ovom će me radu, koji se nadovezuje na rad također temeljen na zborničkim zapisima i usmjeren, između ostaloga, na važnost društveno-kulturnog konteksta za dojenje,¹⁴ zanimati kako je u tim zapisima predstavljena praksa davanja djeteta na dojenje. Tamo gdje je to moguće i čini se poticajnim, zborničke tekstove povezivat ću s drugim izvorima, istodobnim ili raznodobnim, koji se referiraju na dotičnu praksu. Nastojat ću također, iako je riječ o praksi koja se, u zapadnoj kulturi, smatra nestalom, ukazati i na moguće poveznice sa suvremenošću.

mohor). Lovretičev *Otok*, također u nastavcima objavljivan u *Zborniku* od 1897., prvi je put kao monografija objavljen 1990. godine.

⁷ Radić A. (1897), 1.

⁸ Klarić, Ivan (1901), Kralje (u turskoj Hrvatskoj): narodni život i običaji, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 6 (2); Nedić, Dobroslav Bono (2014), Narodni život i običaji u Tolisi i okolici (1898. – 1902.), *Zbornik za narodni život i običaje*, 57.

⁹ Petrović, Vladimir K. (1900), Zaplanje ili Leskovačko (u Srbiji): narodni život i običaji, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 5.

¹⁰ Jovičević, Andro (1910), Narodni život: (Riječka nahija u Crnoj Gori), *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 15 (1).

¹¹ Samo je jedan tekst nastao nakon Prvog svjetskog rata, 1930-ih godina, Kutleša, S. (1993), a ovdje je priključen jer svojim sadržajem i drugim osobinama pripada *dugom 19. stoljeću*.

¹² Usp. Bonifačić, Vjera (1995/1996), Antun Radić and Ethnological Research of Clothing and Textiles in Croatia: 1896 to 1919, *Studia ethnologica Croatica*, 7/8; Pleše, Iva (2019), *Svaka majka doji svoje dite, samo ako ima mlika*: kako čitamo *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, *Narodna umjetnost* 56 (2), 59–61.

¹³ Usp. Primorac, Jakša (2010), Arhivska građa Odsjeka za etnologiju HAZU, *Zbornik za narodni život i običaje* 55, 34.

¹⁴ Pleše, I. (2019).

OSNOVA ZA SABIRANJE I PROUČAVANJE GRAĐE O NARODNOM ŽIVOTU

To što su dotični zapisi o narodnom životu nastali u suglasju upravo s Rađićevom *Osnovom*, a ne nekom drugom uputnicom, rezultiralo je i uvidima u pojedine aspekte života žena i djece na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, vezane i uz temu koja me ovdje zanima. Naime, iako pojedine suvremenije valorizacije uključuju i zapažanja o tome da *Osnova* obuhvaća „sve ono što se u to vrijeme smatralo ‘narodnim životom’“,¹⁵ ipak bi se, na temelju uvida u druge programatske napise te protoetnografsku onodobnu produkciju, pa i onu u samom *Zborniku* koja nije nastajala prema *Osnovi*, moglo reći da *Osnova* obuhvaća i sadržaje koji su izlazili iz okvira tadašnjega prevladavajućeg (ali i kasnijega, dugotrajnijeg) interesa za „narod“. Taj je interes prije svega bio okrenut onome što se danas naziva klasičnim etnološkim temama, „narodnim običajima i vjerovanjima“ te temama „narodnog života u tješnjem smislu“, a to su, redom, slijedimo li Poziv Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti iz 1895., hrana, kuća, nošnja, igre, plesovi, radnje te forme općenja.¹⁶ U *Osnovi* se pak, između ostaloga, postavljaju i pitanja o odgoju djece, rastavi, fizičkom nasilju u obitelji, pobačaju, dječjoj masturbaciji i sl., što sve umnogome izlazi iz djelokruga (hrvatske) klasične etnologije i folkloristike. Na tadašnju, ali i do danas prisutnu percepciju o nepripadanju takvih i sličnih aspekata života „narodnome blagu“ ili, točnije, percepciju prema kojoj su neke druge teme (nacionalno) identitetski određujuće i etnološki važne, upućuje i procjena recentnijeg rada o arhivskoj građi Akademijina Odsjeka za etnologiju o velikom broju rukopisa nastalih prema *Osnovi*, koji su se pozabavili samo tzv. reprezentativnim etnološko-folklorističkim temama, odnosno običajima, nošnjama, folklornom građom, to jest pjesmama, pripovijetkama i sl.¹⁷ U tom je smislu zanimljiva opaska jednog od autora iz *Zbornika* o vlastitoj percepciji o validnosti pojedine građe za razumijevanje naroda, koji o svome „pomagaču“ u „sakupljanju građe“ piše: „On, malo obistan, kazivo mi je, što sam mislio, da nije ni vredno pisati. S početka sam se ljutio, ali, kada mi posli rekoše, da to sve treba, zažmirio sam na oba oka, pa slušam, štogod mi se kazuje, a pišem, štogod se zaktiva, makar mi se i zamirilo.“¹⁸ Iako se ovo vjerojatno ne odnosi na dojenje s obzirom na povezanost pojedinih tema s rodnom identifikacijom

¹⁵ Rihtman-Augustin, Dunja (1984). *Struktura tradicijskog mišljenja*, Zagreb; Školska knjiga, 68.

¹⁶ Riječ je o pozivu na sakupljanje građe za objavljivanje u *Zborniku*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (2010), Poziv, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 55, 532.

¹⁷ Primorac, J. (2010), 21–22.

¹⁸ Lovretić, J. (1990), 8.

kazivača i zapisivača,¹⁹ nije teško zamisliti da bi i dojenje pripadalo temama o kojima „nije ni vridno pisati“.

No pitanja vezana uz dojenje u *Osnovi* su ipak postavljena. Sudeći prema tom uvrštavanju te k tome i lociranju u obiteljski život, odgojne teme i odnos između roditelja i djece²⁰ – koji obuhvaća i pitanja reproduktivne motivacije, roditeljskih preferencija u vezi sa spolom djeteta, odgojnim metodama, dječjim radom i sl. – dojenje je za autora *Osnove par excellence* kulturna tema.²¹ Pogledamo li, međutim, поближе konkretna pitanja o kojima je riječ, tada se takva konstatacija čini manje uvjerljivom. Radića, naime, uopće ne zanima sâmo dojenje, nego isključivo osobita praksa vezana uz dojenje, upravo ona o kojoj je riječ u ovome tekstu, a to je dojenje tuđeg djeteta, odnosno prepuštanje dojenja ženi koja nije djetetova majka.²² U tako postavljenom redu stvari tek bi odstupanja od dojenja, kao prirodnog i univerzalnog odnosa između majke i djeteta, pripadala kulturi,²³ tome središnjem pojmu Radićeve koncepcije etnologije u kojoj je ona shvaćena kao način života.²⁴

Kako bilo, svakako je riječ o pristupu koji lako rezultira uvidima više okrenutima odstupanjima od svakodnevnog i uobičajenog negoli onome običnome. Mnoga su zanimanja za tradicijsku kulturu u prošlosti donekle tako osuđena na iznimnu građu. Slično je, kada je riječ o dojenju, i s historiografskim interesima za povijest svakodnevica: primjerice, pasusi posvećeni dojenju u studiji o stanovanju, prehrani i odijevanju u novovjekovnoj Europi ponajviše se bave praksom plaćenog dojenja tuđe djece iako je ona, navodi se u studiji (u to doba) karakteristična za pripadnice elite, mali dio cjelokupnog društva.²⁵ Takvo je dojenje – dojenje tuđeg djeteta („za plaću“) – i inače

¹⁹ Iako se, za razliku od nekih drugih tema u istome tekstu, to eksplicitno ne navodi, moglo bi se naime pretpostaviti da je o dojenju autoru govorila ili pisala neka od žena spomenutih u uvodnome dijelu (isto, 7–9). No s druge strane, tu je i primjer teksta u kojem se za dio koji pokriva dojenje eksplicitno kao izvor navodi muškarac, a ne žena, Kutleša, S. (1993), 208–210.

²⁰ Radić, A. (1897), 36–37.

²¹ Za razliku od dojenja Radić u „tjelesni ustroj“, kao dio „prirode“, smješta probleme i bolesti vezane uz dojenje, kao i bolesti općenito, odričući im na taj način povezanost sa sociokulturnim uvjetima u kojima se dojenje odvija, usp. Pleše, I. (2019), 64. Radićevo izdvajanje bolesti iz „kulture“ još je uočljivije kada se u obzir uzmu lijekovi i načini liječenja koji su prema *Osnovi* dio (materijalne) kulture, Radić, A. (1897), 25, pa se i u tekstovima nalaze na drugome mjestu, odvojeno od popisa i opisa samih bolesti.

²² Radić, A. (1897), 36.

²³ O dvojakoj pripadnosti dojenja, i prirodnoj i kulturnoj sferi, v. npr. Srdić Srebro, Anda (2014), *Materinstvo: prirodni zakon ili sociokulturni konstrukt*, *Etnološko-antropološke sveske*, 23 (12); Stuart-Macadam, Patricia; Dettwyler, Katherine A. ur., (1995), *Breastfeeding: Biocultural Perspectives*, New York; Aldine de Gruyter.

²⁴ Radić, A. (1897), 1.

²⁵ Sarti, Raffaella (2006), *Živjeti u kući: stanovanje, prehrana i odijevanje u novovjekovnoj Europi (1500. – 1800.)*, Zagreb: Ibis, 187–191.

prominentna tema istraživanja usmjerenih na povijest hranjenja najmanje djece, između ostalog i zbog toga što je ono, u odnosu na „obično“ dojenje, nerazmjerno bolje pokriveno povijesnim izvorima.²⁶ U domaćem kontekstu ni jedno ni drugo – ni majčino dojenje (u prošlosti i suvremenosti) ni dojenje druge žene (u prošlosti) – nije bila tema kojom bi se etnolozi (fokusrano) bavili. To je i jedan od razloga zbog kojih se i u ovome tekstu bavim dojenjem u etnografskim tekstovima nastalim u suglasju s *Osnovom* koji su, zapisani u pretežno usmenim sredinama, rijetki uvidi u temu, a k tome mogu imati i svoje implikacije na suvremena shvaćanja i predodžbe o dojenju i prehrani najmanje djece.²⁷

DAVANJE NA DOJENJE: KONTINUIRANO I POVREMENO; ZA PLAĆU ILI UZ DARIVANJE

Kao što je uvodno već naznačeno, zbornički tekstovi gotovo svi odreda prepoznaju i bilježe praksu prepuštanja dojenja ženi koja nije djetetova majka. Samo se u jednome tekstu, onome o tradicijskoj kulturi Prigorja, izričito, o davanju djeteta na dojenje govori ne samo kao o nečemu što se ne prakticira, nego – iako bez eksplikacije – i kao u potpunosti neprihvatljivom u zajednici.²⁸ U drugim je tekstovima – osim u varoškome iz kojega izostaje dotična praksa, pa tako i eventualni vrijednosni stav prema njoj²⁹ – prikazana neka od varijanti dojenja tuđeg djeteta ili više njih. Čak se i u tekstu koji najprije upotrebom osobitog priloga odriče mogućnost da dijete doji žena koja mu nije majka („nikako druga žena da doji tuđe dete“)³⁰ – u čemu se reflektira negativan stav prema takvom dojenju u zamišljenom redu zajednice – u nastavku otkrivaju dvije različite situacije u kojima se to ipak događa, a kojima ćemo se vratiti poslije u tekstu. Moglo bi se stoga zborničke tekstove uvjetno klasificirati na one koji upućuju na iznimnost prakse dojenja tuđe djece ili barem na shvaćanje o njezinoj iznimnosti i svojevrsnoj nepriličnosti (ali uglavnom ne i na njezin potpuni izostanak) te na one koji o takvoj praksi govore kao o uobičajenoj i prihvatljivoj.³¹

²⁶ Usp. Fildes, V. (1988).

²⁷ Usp. Pleše, I. (2019).

²⁸ Rožić, V. (2002), 153.

²⁹ Varoški se tekst ne osvrće na temu dojenja tuđe djece, ali se, s obzirom na formulaciju „dojila ga ili ne“ u rečenici „[k]od drugi žena ostavi žena samo onda dite, ako ta žena ima djetetu para“ kojom se referira na ostavljanje djeteta na povremenu brigu drugoj ženi, susjedi, zbog majčinog kraćeg odlaska od kuće, možda može pretpostaviti da je u takvoj situaciji dijete po potrebi mogla podojiti i žena koja mu nije majka, Lukić, L. (1921/1924), 121.

³⁰ Petrović, V. (1900), 117.

³¹ Usp. Lovretić, J. (1990), 258 i Ivanišević, F. (2006), 272.

Međutim, praksa davanja na dojenje, kako je formulirana u zborničkim tekstovima, nije bila povezana s jedinim u *Osnovi* eksplicitno, iako u obliku pitanja, njoj navedenim uzrokom, a to je ženin posao izvan kuće u polju:³² „Kad žena samica (koja osim muža nema u kući nikoga) otide na polje, tko joj pazi na malo dijete i doji ga?“³³ Na više se mjesta u *Zborniku*, naime, kaže – pa i onda kada nije riječ o „samici“, nego ženi koja živi u proširenom kućanstvu – da dojilja sa sobom nosi dijete na posao u polje i tamo ga doji³⁴ ili da pak svraća kući svako toliko kako bi podojila dijete.³⁵

Razlozi za davanje djeteta na dojenje, o kojima saznajemo iz pojedinih opaski nepredviđenih Radićevim pitanjima o dojenju, uključuju majčinu bolest, smrt, ali i zdravstvene probleme nastale vezano upravo uz dojenje.³⁶ Takvo je davanje djeteta na dojenje sa sobom nosilo i davanje određene naknade dojilji, novčane ili u hrani.³⁷ To ukazuje na povezanost ove prakse s ekonomskim statusima uključenih, preciznije na povoljniji ekonomski status obitelji ili žene koja daje dijete na dojenje („ka je bogata“) u odnosu na one koje si to ne

³² Otud možda i negativan, prije citiran, odgovor na pitanje o davanju na dojenje koji kaže da se to *nikako* ne događa, razumijevajući pod time davanje na dojenje zbog majčina rada u polju, a ne neke druge razloge koji se onda ipak navode kao poticajni za spomenutu praksu. Ovaj neusamljeni primjer eksplicitne negacije, a zatim implicitne afirmacije jedne prakse istodobno nas podsjeća na to koliko shvaćanja samih zapisivača utječu na uočavanje i prezentaciju građe s terena, čak i u slučajevima u kojima ih u zapisivanju vode gotovo anketna pitanja, usp. Bonifačić, V. (1995/1996), 168–169.

³³ Radić, A. (1897), 36.

³⁴ Otočki tekst, primjerice, kaže da „svaka žena doji svoje dite“ pa ga tako, kad joj je „još pri sisi“ i „nosi [...] uvijek sa sobom na poso“, Lovretić, J. (1990), 258; usp. i 240. Usp. npr. Kutleša, S. (1993), 208; Petrović, V. (1901), 117.

³⁵ V. npr. Božićević, J. (1906), 88–89. Ponegdje se u tekstovima spominje i majčino ostajanje kod kuće s djetetom koje se doji u zadržanom kućanstvu, Ivanišević, F. (2006), 269; Rožić, V. (2002), 138, no ni u takvim kućanstvima to, čini se, nije bilo pravilo.

³⁶ Tako se, primjerice, u otočkome tekstu kaže da samo ako majka „jako oboli, ili u porodu umre, daju dite drugoj ženi“, Lovretić, J. (1990), 258. Prema poljičkome tekstu pak u „ovo zadnje doba“ ima *dosta žena* koje „nemaju svoga mlika, pa nosu dite drugin ženun u plemenu ili u selu, da ga zadoju“, a „[z]ovne se i koja žena dobra mlikulja u kuću, da podoji dva tri puta na dan“, Ivanišević, F. (2006), 272. Iako bi se citirano iz poljičkoga teksta moglo odnositi i (samo) na praksu davanja djeteta na prve podoje, kojima ću se vratiti poslije u tekstu (a sudeći prema upotrebi glagola „zadajiti“ koji se u nekim drugim tekstovima rabi u takvom značenju, v. Klarić, Ivan (1929/1930), Porod, ženidba, smrt (Kralje u Bosni), *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 27(1), 167; Petrović, V. (1900), 117), čini se da se ipak odnosi i na dojenje djeteta na prsima žene koja mu nije majka i nakon prvih podoja. Isti se glagol, ali u nesvršenom obliku, na drugome mjestu javlja u kontekstu koji također nije vezan za prve podoje, Klarić, I. (1901), 257. Otočki tekst majčine probleme s dojenjem (nedostatak mlijeka), za razliku od bolesti i smrti, ne vezuje uz davanje djeteta na dojenje, nego uz prehranu mlijekom životinjskog podrijetla, Lovretić, J. (1990), 140. O poteškoćama i problemima vezanim uz dojenje detaljnije pišem na drugome mjestu, Pleše, I. (2019), 62–64.

³⁷ Prema otočkome tekstu dojilja u okolnostima bolesti ili smrti majke tuđe dijete doji „za plaću“, Lovretić, J. (1990), 258, a u Poljicima „[p]laća se novcen, ako je za veliko vrime, a zanajviše ‘ranon“, Ivanišević, F. (2006), 272. Usp. i Božićević, J. (1906), 88.

moгу priuštiti,³⁸ ali i u odnosu na one koje doje tuđu djecu.³⁹ Nepovoljnost položaja siromašnijih obitelji kada je riječ o „zamjenskom“ dojenju ponegdje je i eksplicitno prisutna, kao primjerice u tekstu prema kojemu majka koja ne može podmiriti troškove dojenja dijete „pita i muči se š njim svakojako“, odnosno nastoji ga prehraniti mlijekom životinjskog podrijetla ili drugom vrstom hrane.⁴⁰

U samoborskoj etnografiji – za *Zbornik* atipičnoj s obzirom na ne-ruralni društveni prostor u koji je smještena, a koji je jasnije stratificiran u odnosu na seoski društveni prostor iz zborničkih tekstova – još je jače istaknut bolji – dapače „gospodski“ – ekonomski status obitelji koja daje dijete na dojenje.⁴¹ Srodno praksama opisanim i zabilježenim u urbanim sredinama u različitim razdobljima kroz povijest,⁴² davanje djeteta na dojenje ovdje je podrazumijevalo (dugotrajnije) unajmljivanje žene koja je na sebe preuzimala ne samo dojenje nego i drugu brigu o djetetu prihvaćajući ga u svoju kuću ili dolazeći živjeti u kuću djetetovih roditelja. U drugim zborničkim tekstovima, osim eventualno u jednome,⁴³ koji se referiraju na dojenje tuđeg djeteta, žena ne živi s djetetom koje doji, već nekoliko puta na dan dolazi u djetetovu kuću ili pak nekoliko puta na dan dijete njoj nose na podoj.⁴⁴ Tako prema jednom od tekstova majka dijete „nosi svaki čas rodbini ili kojoj susjedi, da se dijete nasisa“⁴⁵, odnosno, prema drugome, „uzme dite u naručaj i odnese dojilji“, a dojilja – „jetrva ili komšinka ili koja druga iz sela“ – „nadoji dite triputa dnevno“.⁴⁶

³⁸ Božićević, J. (1906), 88.

³⁹ O tome, primjerice, govori jedna od fusnota poljičkoga teksta koja se osvrće na naplatu dojenja (neveliku, sudeći prema kvalifikaciji „štokod“) te time upućuje i na svojevrsnu profesionalizaciju takva dojenja. Ova bilješka također daje konkretan primjer imenovane žene kojim uopćeno spominjana praksa davanja djeteta na dojenje, odnosno dojenja tuđe djece „za plaću“, dobiva svoj zorniji oblik: „Ana Begova u Jesenican, žena siromašica a Bog jon da' obilnosti 'rane u prisima, dojila petero šestero dice po selu sve u boljin kućan. Dobivala štokod naplate, ali oslabila pozatin puno, pa joj likar zabranija toliko dojenje“ Ivanišević, F. (2006), 272.

⁴⁰ Božićević, J. (1906), 88. Usp. Klarić, I. (1901), 257.

⁴¹ „Na dojištvo daju djecu samo gospoda, t. j. nađu ženu, koja ima jednako staro mlijeko, daju joj dijete, da ga uzme k sebi te ga hrani i njeguje za plaću ili pak uzmu u kuću takovu ženu ili djevojku – dojku, i to ponajviše sa sela“, Lang, M. (1992), 361.

⁴² Usp. npr. Fildes, V. (1988); Nikolić, Zrinka (2011), Profesija – hraniteljica: dojilje u dalmatinskim gradovima u srednjem vijeku, u: Uljančić Vekić, Elena et al. ur., *4. istarski povijesni biennale. Filii, filiae... Položaj i uloga djece na jadranskom prostoru: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Poreču od 21. do 23. svibnja 2009*, Poreč, Pazin, Pula; Zavičajni muzej Poreštine etc.

⁴³ Božićević, J. (1906), 88. Ako bi tome i bilo tako, na što navode određene formulacije u tekstu, onda bi to, što se zborničkih tekstova tiče, bio usamljeni primjer da dijete, iz seoske sredine, živi u kući dojilje.

⁴⁴ Ivanišević, F. (2006), 272.

⁴⁵ Kotarski, J. (1916/1917), 59.

⁴⁶ Kutleša, S. (1993), 208.

Posljednji primjeri vezani su i za osobitu vrstu naknade dojilji: za uslugu dojenja "pripravna [je] mati uzvratiti milo za drago"⁴⁷ ili pak pomoći dojilji u „ženskoj radi“.⁴⁸ Također se kaže da „jadna majka češće dariva dojilju sa žitom, brašnom, solju, krumpirom i. t. d.“⁴⁹ Glagoli darivati, uzvratiti i pomoći sugeriraju da je manje riječ o naplati s utvrđenom cijenom dojenja, bilo u novcima ili u hrani, a više o nadoknadi prema, dakako, očekivanjima zajednice, ali i prema majčinim mogućnostima i željama.⁵⁰ Ovdje dojenje tuđeg djeteta nije prikazano kao dio dogovora ili odnosa između dviju obitelji, odnosno kućanstava, nego kao dio bliskih odnosa prijateljstva između žena, koji se ističu kao važan segment društvenog života, te je k tome predstavljeno ne kao obična pomoć, nego i kao velika požrtvovnost.⁵¹

S jedne se strane, dakle, dojenje tuđeg djeteta u zborničkim tekstovima manifestira kao dio odnosa u kojima je jače naglašena solidarnost, a s druge kao dio odnosa u kojima je s dojiljine strane naglasak na ostvarivanju zarade, a manje (ili uopće ne) na solidarnosti. No i dojilje koje su bile plaćene za svoj posao (i, barem djelomično, nižega ekonomskog statusa u odnosu na obitelj koja ih je unajmljivala)⁵² te utoliko srodne profesionalnim dojiljama opisanim za razne (europske) sredine i vremena⁵³ i drugim su odnosima – osim (plaćenim) dojenjem – bile povezane sa zajednicom i ženom čije su dijete dojile, odnosno živjele su u toj zajednici neovisno o dojenju te u njoj imale i svoje druge uloge.⁵⁴

⁴⁷ Kotarski, J. (1916/1917), 59.

⁴⁸ Kutleša, S. (1993), 208.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Darivanje dojilje hranom tumači se i poslovicom koja ističe potrebu da se dojilja izdašnije hrani ne samo zbog njezine nego i zbog djetetove dobrobiti: „Valja, kaže, dojilju pomoć u svačemu, jer ako dojilja *ne grizne undan i ne brižne!*“, Kutleša, S. (1993), 208; usp. Ivanišević, F. (2006), 272.

⁵¹ „Žena nema u prsima mlika, a ne jako joj dite, komšinka joj ga odgoji ustežući svomu ditetu, to je prava prijateljica“, Kutleša, S. (1993), 212.

⁵² Kao što su profesionalne dojilje uglavnom bile nižeg društvenog statusa od onog obitelji koja ih unajmljuje, usp. Fildes, V. (1988).

⁵³ Na svojevrstu profesionalizaciju upućuje i upotreba specifične terminologije: za praksu *dojištvo* a za ženu koja doji tuđe dijete za plaću *dojka*, Lang, M. (1992), 361; v. i Božićević, J. (1906), 88, ili *baba* Ivanišević, F. (2006), 276; usp. Nikolić, Z. (2011), 104. Osim što označava ženu koja doji za plaću, *baba*, između ostaloga, označava i ženu koja pomaže u porodu, Kutleša, S. (1993), 282, a pokrivanje više značenja možda upućuje i na manji stupanj profesionalizacije u odnosu na *dojku*. Također, tamo gdje nema posebnog naziva, manja je i vjerojatnost prakticiranja profesionalnog dojenja.

⁵⁴ Samo se, naime, u tekstu koji se bavi gradom, a ne selom, eksplicitno radi o unajmljivanju žene koja nije pripadnica zajednice, Lang, M. (1992), 361. Čak i u tekstu koji daje naslutiti da dijete možda živi u kući žene koja ga doji, ta je žena, kako se čini, pripadnica iste seoske zajednice, Božićević, J. (1906), 88.

To, dakako, nužno ne znači da u pojedinim dotičnim sredinama nije bilo profesionalnih dojilja koje su primale na brigu i dojenje djecu i izvan zajednice, ponajprije iz grada, ili odlazile u drugu zajednicu kako bi dojile i na taj način privređivale, nego samo to da se zbornički tekstovi njima nisu pozabavili. Tome je zasigurno vodila i sama *Osnova* u kojoj su „prešućene“ prakse davanja djeteta iz gradske/građanske obitelji na dojenje u seosku obitelj ili unajmljivanja žena sa sela kao dojilja u gradu, što je bilo dio privatnih aranžmana pojedinih obitelji,⁵⁵ kao što je „prešućena“ i institucionalna praksa slanja na dojenje „za plaću“ u seosku obitelj djece bez roditeljske skrbi ili s nedostatnom roditeljskom skrbi.⁵⁶ S obzirom na Radićevu koncepciju narodne kulture iz koje su isključena ne samo „gospoda“ nego i radnička i druga populacija u gradovima,⁵⁷ nije čudno što se Radić nije zanimao za žene koje su otišle na rad u grad (kao dojilje),⁵⁸ a s obzirom na njegovu zainteresiranost ponajprije za autohtono seljačko privređivanje (ili ono što se takvim smatralo), nije čudno što ga nije zanimala ni praksa dojenja tuđeg (iz grada dovedenog) djeteta privremeno prihvaćenog u seosku obitelj upravo radi dojenja.

O nekima od tih praksi ipak posredno zaključujemo ili saznajemo – usput i minimalno – i na temelju samih zborničkih tekstova. Tako iz već spomenute samoborske prakse (malo)gradskog (bogatijeg) stanovništva koje unajmljuje žene sa sela kao dojkinje zaključujemo i o praksi odlaska dojkinja iz sela u grad, odnosno prihvaćanja djece u seoske obitelji na dojenje, dakle o istoj

⁵⁵ O čemu, primjerice, čitamo u biografiji Ivane Brlić Mažuranić, nastaloj ponajprije na temelju njezine privatne korespondencije. Autorica biografije unajmljivanje dojilje predstavlja kao uobičajenu praksu građanskih obitelji do potkraj 19. stoljeća, Zima, Dubravka (2019). *Praksa svijeta: biografija Ivane Brlić-Mažuranić*, Zagreb; Ljevak, 126–127.

⁵⁶ Na takvu praksu upućuje se, primjerice, u knjižici o (društvenim) uzrocima zločina, u kojoj autor zapisuje „da je jedva koje takovo dijete uistinu na dojenje, jer seljakinje redovito doje svoje čedo, pak tek ono, što preostane u dojnim sisama, podavaju tuđemu djetetu, a u glavnom hrane ga brašnenom hranom i koječim“, Šilović, Josip (1913). *Uzroci zločina*, Zagreb; Matica hrvatska, 99. Suprotno tome: „Konavoke su othranjivale na prsima ovu djecu uza svoju rođenu djecu i nijesu u ničem razlikovale“, Bogdan-Bijelić, Pavlina (1924), Tuđin: (Konavli u Dalmaciji), *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 25 (2), 382. O sustavu internih i vanjskih unajmljenih dojilja u dubrovačkom nahodištu v. Kralj-Brassard, Rina; Martinović, Ivica (2011), Dojilje za nahočad – javna služba u Dubrovačkoj Republici, u: Čović, Ante; Radonić, Marija, ur., *Bioetika i dijete: moralne dileme u pedijatriji*, Zagreb; Hrvatsko društvo za preventivnu i socijalnu pedijatriju, 63–120. Usp. i Kralj-Brassard, Rina; Puljizević, Kristina (2013), Porod iz nevolje: skrb o trudnicama i roditeljama pri dubrovačkom nahodištu u drugoj polovici 18. stoljeća, *Anali Dubrovnika* 51 (1), 364; 376. Monografija posvećena temi dojenja tuđe djece tijekom povijesti velikim se dijelom bavi upravo dojiljama koje su se institucionalno unajmljivale za djecu bez (dostatne) roditeljske skrbi, Fildes, V. (1988).

⁵⁷ Usp. Muraj, Aleksandra (1984), Teorijsko-metodološke zamisli Antuna Radića i njihov utjecaj na etnološki rad u Hrvatskoj, *Etnološka tribina*, 6-7 (13-14), 33–34.

⁵⁸ Iako treba reći da se Radić koliko-toliko zanimao za život pripadnika seoske zajednice izvan te zajednice, što pokazuju pitanja o *odsutima*, onima – muškarcima – koji su na radu u Americi ili su u vojsci i sl., Radić, A. (1897), 40.

praksi, ali iz „obrnute“, seoske perspektive. O praksi dojenja tuđe djece izvan vlastite, seoske sredine, odnosno o svojevrsnoj profesionalizaciji dojenja saznajemo i iz poljičkoga teksta⁵⁹ u kojemu je, za razliku od samoborskog teksta, takva praksa eksplicitno vezana uz društveno izopćivanje žene iz zajednice zbog trudnoće i porođaja izvan braka.⁶⁰ Dok su, naime, a kako se navodi u tekstu, pojedine žene koje su rodile izvan braka od djetetova oca formalno potraživale neku vrstu alimentacije („tuži ga sudu, učini mu proces“), neke su se odlučivale na odvajanje od djeteta: „dadu dite u ošpital (bolnicu) na pjatad (nahodište)“ pa „stoju doma ka’ osuđenice, ka grane osičene“ ili „ako li ne, idu u grad za najmenicu (sluškinju) ili dojilju (baba)“.⁶¹ Slične su prakse – migriranja seoskih žena u grad kako bi tamo zarađivale za život dojeći tuđu djecu – zabilježene u raznim europskim urbanim sredinama u prvoj polovici 20. stoljeća.⁶² Iako su žene na taj način i u to doba doseljene u grad zasigurno bile izložene novim represijama,⁶³ možda je moguće u ovome iščitati i svojevrsan emancipacijski moment. Žene, naime, preuzimaju ovdje aktivnu ulogu te se odlučuju na tužbe i zahtijevaju svoja prava kao „samohrane“ majke⁶⁴ ili se pak – iako se sugerira da je riječ samo o prisili – odlučuju na odlazak od kuće i samostalan život. Moguća je, dakle, interpretacija prema kojoj odlazak od kuće nosi emancipacijski ženski potencijal i u kojem se povreda društvenog morala (trudnoća i porođaj izvan braka) pretvara, posljedičnom laktacijom, u prednost (sposobnost zarade). Iako, naime, iz poljičkoga teksta ne saznajemo što se s tim ženama događa u gradu, možda možemo zamisliti da one tamo nisu bile samo „osuđenice, ka grane osičene“ ili da su barem, odlaskom iz prvotne obitelji i zajednice te nastojanjem na ekonomskoj samostalnosti, otvorile emancipacijski put nekim novim generacijama žena.

⁵⁹ Ivanišević, F. (2006), 276.

⁶⁰ Na odlazak iz sela u grad žena koje su rodile izvan braka upućuje se, upotrebom riječi *djevojka* u smislu neudatn žene, i u samoborskom tekstu, Lang, M. (1992), 361.

⁶¹ Ivanišević, F. (2006), 276.

⁶² Fildes, V. (1988), 245–246.

⁶³ U Beču su, primjerice, između dva svjetska rata kao dojkinje radile žene slavenskog podrijetla, doseljene iz „područja koja su tradicionalno opskrbljivala glavni grad jeftinom radnom snagom“. Plaćeno dojenje tuđeg djeteta u tom se kontekstu povezuje s prostitucijom i prikazuje kao tada uvijek dostupan izvor prihoda za siromašne mlade žene (Piers, prema Fildes, V. (1988), 246). O tome kako je u razdoblju nakon Prvog svjetskog rata izgledao život najsiromašnijih stanovnika gradova, pa i onih koji su se nedavno u potrazi za poslom iz sela preselili u grad, iz prve ruke, s fokusom na zdravstveno-higijenske uvjete, čitamo u zapisima sestara pomoćnica koje su zbog zdravstveno-higijenskih razloga, profesionalno, posjećivale takve obitelji, v. Grković-Janović, Snježana (2015). *Sestrinska riječ: između sućuti i dužnosti*, Zagreb; Medicinska naklada i Škola narodnog zdravlja „Andrija Štampar“; Dugac, Željko (2015). *O sestrama, siromašnima i bolesnima: slike socijalne i zdravstvene povijesti međuratnog Zagreba*, Zagreb; Srednja Europa.

⁶⁴ Usp. Kotarski, J. (1916/1917), 66.

Osim bolesti ili smrti majke te zdravstvenih problema vezanih uz dojenje, iz zborničkih se tekstova može iščitati još jedan razlog davanja djeteta na dojenje. Riječ je o privremenoj i povremenoj majčinoj odsutnosti, primjerice kada ženu „zovnu na sud, na općinu, poglavarstvo“⁶⁵, odnosno kada ona “kudgod po poslu ode“ pa „svoje ranče prinese u drugu kuću i tamo ga kom priporuči koja dite priklanja i hrani“.⁶⁶ Za razliku od kontinuiranog davanja na dojenje⁶⁷ uzrokovanog bolešću ili problemima s dojenjem, u ovim je slučajevima riječ o povremenom davanju na dojenje djeteta koje inače doji njegova majka, odnosno, točnije, povremenom prepuštanju brige o djetetu susjedi, rođakinji, prijateljici / dojilji koja nije djetetova majka, a koje može uključivati i dojenje.⁶⁸ U ovoj je praksi, kao i u onoj varijanti kontinuiranog dojenja tuđeg djeteta koja je vezana uz darivanje, a ne plaćanje, također više izražena solidarnost među ženama (uz očekivanja zajednice) negoli naknada koju je žena za čuvanje i (eventualno) dojenje djeteta mogla dobiti.⁶⁹

PRVI PODOJI

Praksa koja je i srodna i razlikovna u odnosu na one do sada spomenute jest prepuštanje prvog podoja ili prvih podoja drugoj ženi, koje je u pojed-

⁶⁵ Kutleša, S. (1993), 208.

⁶⁶ Nedić, D. (2014), 142. Slično: ako žena „gdjekad pođe kud podalje“, onda „dijete ostavi bližoj komšinici, koja ima mlijeka, da ga doji“, Jovičević, A. (1910), 48, usp. i Lang, M. (1992), 361.

⁶⁷ Govori se ovdje o kontinuiranom davanju djeteta na dojenje zato što su razlozi za takvo dojenje uglavnom trajnijeg karaktera pa se stoga, pretpostavljamo, ono i odvijalo neko određeno vrijeme, ili dok majka ne bi ozdravila odnosno riješila probleme s dojenjem (zastoj mlijeka, mastitis, nedostatak mlijeka), ako ih je u tadašnjim uvjetima uopće rješavala na taj način da je potom dalje mogla dojiti, usp. Pleše, I. (2019), ili dok dijete ne bi došlo u dob za koju se procjenjivalo da mu više nije potrebno dojenje (što je, prema nekim zapisima, bilo ranije za dijete koje je dojila žena koja mu nije bila majka), v. npr. Ivanišević, F. (2006), 272. Duljina ovakva dojenja morala je ovisiti o različitim čimbenicima, pa tako i o raspoloživosti dojilja i sl. Kontinuirano dojenje druge žene moglo je također u određenim okolnostima biti nadopunjavano tzv. umjetnom prehranom.

⁶⁸ Ova se praksa ovdje samo uvjetno naziva povremenim „davanjem“ na dojenje. Zapravo nije riječ o davanju na dojenje, nego „na čuvanje“ u koje može biti uključeno i dojenje. Ta se praksa ne spominje u svim tekstovima, ali se samo u jednome od njih posebno ističe – u skladu s napomenom o neprilichnosti davanja djeteta na dojenje uopće – da se dijete ostavlja na čuvanje drugoj ženi samo ako nije „pri cici“, Rožić, V. (2002), 153. Istodobno se, zanimljivo, u dijelu u kojemu se govori o životu u „družini“, kućanstvu s više istogeneracijskih nuklearnih obitelji, naglašava svojevrsna solidarnost među ženama i spremnost da pomognu jedna drugoj u brizi oko djece, solidarnost, dakle, iz koje je isključeno dojenje, Rožić, V. (2002), 127.

⁶⁹ U zapisu koji u ovom kontekstu ne govori o dojenju, nego samo o čuvanju djeteta, kaže se da „to čini jedna žena drugoj za ljubav, pa se mora ljubav ljubavlju vratiti“. Tako žena po povratku „donesi i svom i ‘nom drugom djetetu milost; jer bi bila zamirka“, Lukić, L. (1921/1924), 121.

nim tekstovima u toj mjeri samorazumljivo da se uopće ne objašnjava.⁷⁰ Oslanjajući se na različite povijesne izvore, ali i na druga mjesta u Zborniku, može se uputiti na njezin kontekst. Tako se u jednom od tekstova kaže da se nakon porođaja zove „zdravu i mirnu ženu iz komšiluka, neka podoji dite“ s obzirom na to da majka, „sve i da more, ne smi dite podojiti“ jer „[p]rvo mliko – kažu – da i nije pravo mliko. Zovu ga ‘grušalina’“.⁷¹ Osim što se ovdje vjerojatno radi i o shvaćanju prema kojemu osobine dojilje mogu prijeći na dojenče⁷² (pa se stoga na prvi podoj djeteta zove zdrava i mirna žena),⁷³ radi se i o shvaćanju prisutnom već kod antičkih autora i zabilježenom u različitim epohama i kontekstima⁷⁴ da prvo majčino mlijeko, kolostrum,⁷⁵ nije dovoljno dobro, dapače da za dijete može biti vrlo štetno.⁷⁶

Prepuštanje prvih podoja drugoj ženi objašnjava se i nedostatkom mlijeka odmah nakon porođaja (na što upućuje i prije citirano o prvome mlijeku u dijelu koji kaže „sve i da more“), odnosno time da će izlučivanje prvog mlijeka sisanjem lakše potaknuti starija djeca.⁷⁷ Dojenje tuđeg djeteta ovdje se prakti-

⁷⁰ „Druga žena zadoji dete, čim se rodi, pa ga posle sve doji majka“, Petrović, V. (1900), 117. ili „Kad žena rodi, ne doji odma sama diteta, nego ga pridaja jedna druga žena i' sela. Dojde već dva, po tri put na dan, kuliko već triba, a i šaljeđu po tu ženu, ako dite plače“, Božićević, J. 1906, 88. Usp. i Klarić, I. (1929/1930), 167. Poneka rijetka opaska iz Zbornika upućuje na važnost takva prvog podoja i za buduće odnose uključenih: „Kad se dete rodi, druga ga žena zadoji, i dete, kad porasne, zove tu ženu *pomajka*. Toj ženi dadu šamiju“, Petrović, V. (1900), 285.

⁷¹ Kutleša, S. (1993), 282. Isti naziv javlja se i za prvo kravlje mlijeko koje se izmuze „da se tele ne priguca“, Ivanišević, F. (2006), 198.

⁷² Riječ je o *vjerovanju dugog trajanja*, zabilježenom u različitim društvima kroz povijest, v. npr. Fildes, V. (1988), 42; 73; usp. Nikolić, Z. (2011), 101. Ono je – suprotno rečenome u kratkome odlomku o dojenju na hrvatskom selu krajem 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća koji niječe vjerovanje „da bi djeca dojenjem nasljeđivala osobine dojilja“, Čapo Žmegač, Jasna (1998), *Seoska društvvenost*; u: Čapo Žmegač, Jasna; Muraj, Aleksandra; Vitez, Zorica; Grbić, Jadranka; Belaj, Vitomir, *Etnografija: svagdan i blagdan hrvatskoga puka*, Zagreb; Matica hrvatska, 267 – eksplicitno navedeno u poljičkome tekstu, Ivanišević, F. (2006), 384, kao i u tekstu o selu Kralje: „ova žena ne smi imati nikakve mane, jer bi to moglo na dite prići“, Klarić, I. (1929/1930), 167.

⁷³ Katkad je teško zaključiti na što je točno zapisivač mislio: mirna i zdrava žena može biti poželjna kao prva dojilja djeteta upravo zbog mogućeg „prijenosa“ tih svojih osobina na novorođenče, no s druge strane može se takva žena tražiti da novorođenče ne bi zarazila bolešću i da bi ga, ako je obdarena *mimoćom*, lakše podojila.

⁷⁴ V. npr. Fildes, V. (1988), 136; 206; Nikolić, Z. (2011), 101.

⁷⁵ Za koje se danas zna da ima važnu zaštitnu funkciju za novorođenče, usp. Tješić-Drinković, Duška (2016), *Prehrana*, u: Mardesić, Duško; Barić, Ivo ur., *Pedijatrija*, Zagreb; Školska knjiga, 243.

⁷⁶ Osim tabua vezanog uz kolostrum, u literaturi se često spominje i tabu vezan uz seksualne odnose u laktacijskom razdoblju, v. npr. Sarti, S. (2006), 189. Za razliku od tekstova kojima se ovdje bavimo, a koji se na to ne osvrću, neki se drugi tekstovi u Zborniku have i uputama vezanim uz tu temu, v. npr. Žuljić, Mijo (1906), *Narodna medicina u Varešu* (Bosna), *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 11 (2), 219.

⁷⁷ „Kada žena rodi prvo dite, daje drugoj dicit, da je sisaju, jer njezino malo dite ne može povući bradavicu. Novorođenče nose drugoj ženi, da ga doji, dok njoj mliko ne pristupi, i dok se mla-

cira kao način poticanja laktacije te, makar i nesvjesno, kao način preveniranja (potencijalnih) problema s laktacijom (zastoja mlijeka).⁷⁸

Ovdje dakle fiziologija laktacije – bez obzira na to je li ili nije, iz perspektive suvremenih stručnih znanja, ispravno interpretirana – usmjerava ženske majčinske prakse. Naime, nekoliko dana nakon porođaja ženino mlijeko drukčijeg je sastava od mlijeka koje se poslije stvara u mliječnim žlijezdama, pa je i drukčijeg izgleda, te je također oskudno⁷⁹ što je sve imalo utjecaja na praksu prepuštanja prvih podoja iskusnijoj dojilji, ženi koja nije djetetova majka.⁸⁰

UZAJAMNO DOJENJE

Uz rizik anakroniziranja moglo bi se s prije spomenutom praksom povremenog ostavljanja djeteta na čuvanje (i dojenje) drugoj ženi, susjedi ili rođakinja, o kojoj dakle – kao i o praksi kontinuiranog zamjenskog dojenja – čitamo u Zborniku za narodni život i običaje, povezati koncept uzajamne pomoći u brizi oko djeteta koja uključuje ili može uključivati i dojenje, a koji se locira i ograničava na suvremenost.⁸¹ Takvom se dojenju u literaturi – a kako bi se naglasila razlikovnost prema davanju na plaćeno dojenje profesionalnoj dojilji – dodjeljuje poseban termin koji ću ovdje uvjetno prevesti kao „uzajamno

zovi ne otvore“, Lovretić, J. (1990), 260. Ovo nas opet usmjerava na oprez pri razumijevanju zapisa: dok otočki tekst upućuje na iznimnost dojenja tuđeg djeteta, o prepuštanju prvih podoja govori gotovo kao o pravilu, što bi značilo da je dojenje tuđeg djeteta (shvaćeno u širem smislu, ne samo kao kontinuirano dojenje) zapravo bilo, u određenoj situaciji, ne samo uobičajeno, nego i normativno. Otočki ga tekst, međutim, barem na eksplicitnoj razini ne povezuje s pitanjem „Dogodi li se, da žena sama ne doji djeteta?“

⁷⁸ Također, ženi kojoj se „ulaz na sisi začepi“ savjetuje se da podoji neko drugo, veće dijete, jer je „[d]obro [...] da koje poveće dite isisava dok se mlaz ne otvori“, Draganović, Petar (2014), Narodni život i običaji u Matićima (1907. – 1912), *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 57, 525. Jednokratno dojenje tuđeg djeteta kao svojevrsan preventivni čin spominje se u još jednom tekstu, ali ne kod žena koje su tek rodile, nego kod iskusnijih dojilja. Naime, kada je majka zbog nekog posla odvojena od svoga djeteta „ako je mliko zavrbi, podoji čije tuđe dite“, Kutleša, S. (1993), 208, što nas upućuje na svojevrsnu uobičajenost takva postupka, odnosno podoja tuđeg djeteta u dotičnoj sredini.

⁷⁹ Usp. Tješić-Drinković, D. (2016), 243. Stoga se prema nekim zborničkim tekstovima laktacija mora poticati: „Kad ženi posle porođaja ne će da proteče mleko, onda žene greju lonac na ognju, pa onako ugrijano grne (lonac) turaju na sisu, da mleko prokape“, Petrović, V. (1900), 286.

⁸⁰ To povratno može utjecati na zdravlje i djeteta i majke ne samo zato što kolostrum ima zaštitne funkcije za novorođenče nego i zato što se laktacija potiče sisanjem pa ako sisanje izostane, može izostat i daljnja proizvodnja mlijeka. S druge strane može doći do zastoja mlijeka ako se ono proizvodi, a dijete ga ne siše, usp. Tješić-Drinković, D. (2016), 249.

⁸¹ Usp. Fildes, V. (1988), 270–271.

dojenje“.⁸² Ono je neformalno, (potencijalno) recipročno i odvija se unutar kruga bliskih osoba (riječ je o sestrama, rođakinjama, prijateljicama).⁸³

Dok se (plaćeno) dojenje tuđeg djeteta („dojištvo“) u literaturi karakterizira kao fenomen dugoga povijesnog trajanja,⁸⁴ o uzajamnom se dojenju govori kao o suvremenoj praksi zabilježenoj tek od 70-ih ili 80-ih godina 20. stoljeća.⁸⁵ No to ne znači da se ono, u nekoj svojoj varijanti, bez posebnog termina u zajednici i u stručnoj literaturi, nije prakticiralo i u prošlosti.⁸⁶ Naime, može se pretpostaviti da o uzajamnom dojenju – za razliku od dojištva koje je dobro dokumentirano kroz povijest, primjerice pisanim ugovorima između dviju strana,⁸⁷ propisima, oglasima, medicinskom i drugom literaturom⁸⁸ – nema mnogo zabilježenoga ponajprije stoga što se, ako se i kada se odvijalo, odvijalo u privatnosti, neformalno, uzgredno, uklopljeno u svakodnevni običan

⁸² Riječ je o terminu *cross-nursing*, Lawrence prema Fildes, V. (1988), 271, u značenju povremenog ili prigodnog dojenja djeteta čija majka inače doji, razlikovnom prema terminu *wet-nursing*. *Wet-nursing* moglo bi se prevesti kao *dojištvo*, dok se prijevodom engleskog izraza *cross-nursing* kao *uzajamno dojenje* gubi istodobna i povezanost i razdvojenost s *dojištvom* kakva je u paru *wet-nursing/cross-nursing*. Engleski izraz *cross-nursing* (ili *cross-feeding*) javlja se katkad i u kontekstu u kojemu nije riječ o reciprocitetu kada, primjerice u neformalnoj situaciji, žena doji ili čak samo daje svoje izdijeljeno mlijeko djetetu čija majka ima problema s dojenjem, v. npr. Long, Debbi (2003), *Breast Sharing: Cross-Feeding among Australian Women*, *Health Sociology Review*, 12 (2), 105. O tome u domaćem suvremenom kontekstu čitamo na društvenim mrežama i portalima, v. npr. <https://zivim.hr/rastem/dojim-dijete-od-prijateljice-i-osjecaj-je-predivan/> (pristupljeno 26. srpnja 2019.). U ovaj bi kontekst ušli i primjeri žena koje su u rodilištu podojile novorođenče druge žene koja nije uspijevala dojiti, v. npr. <https://www.pitajmamu.hr/clanak/dojila-sam-tudu-bebu-bilo-je-fantasticno/>; [http://forum.roda.hr/threads/12077-dojenje-ne-čijeg-\(tuđeg\)-djeteta](http://forum.roda.hr/threads/12077-dojenje-ne-čijeg-(tuđeg)-djeteta) (pristupljeno 26. srpnja 2019.), što bi se dijelom moglo usporediti i s prvim podojima iz zborničkih tekstova.

⁸³ Usp. Thorley, Virginia (2008), *Sharing Breastmilk: Wet Nursing, Cross Feeding, and Milk Donations*, *Breastfeeding Review*, 16 (1), 25. Kao što to kaže sudionica jedne takve, sestrične razmjene: „Šalimo se da naši sinovi imaju dvije mame [...] kad jedna od nas ima nekog važnog posla, druga ih čuva, a ako treba, obojicu i podoji“, <https://www.gloria.hr/fokus/zvezdane-staze/lucija-i-ana-zaninovic-predstavljaju-svoje-malisane-ervina-i-tomu/6942435/> (pristupljeno 26. srpnja 2019.). Dojenje djeteta druge žene koja ne uspijeva dojiti, a koje se odvija u rodilištu među ženama koje se do tada nisu poznavale, pokazuje da bliskost, koja se uzima kao važan kriterij ovog odnosa, može biti i samo privremena, u određenom trenutku i u posebnim okolnostima.

⁸⁴ Usp. Fildes, V. (1988); Nikolić, Z. (2011).

⁸⁵ Usp. Fildes, V. (1988), 271. Prema vlastitim istraživačkim i osobnim uvidima u suvremenost dojenja, ali i prema (ne)prisutnosti u stručnoj literaturi, rekla bih ipak da se ovakvo dojenje, svakako kada govorimo o domaćem kontekstu, javlja sporadično, pa i iznimno, što je zasigurno, uz promjene vezane uz dostupnost tzv. umjetne prehrane, ali i uz mogućnosti prehrane djeteta izdojenim majčinim mlijekom te uz svijest o mogućnosti prijenosa infekcija i sl., vezano i uz suvremene odnose prema vlastitom i tuđem tijelu, razmjeni i dijeljenju tjelesnih tekućina (kojima pripada i humano mlijeko) i sl.

⁸⁶ Usp. Fildes, V. (1988), 267-268; Thorley, V. (2008), 26.

⁸⁷ V. npr. Nikolić, Z. (2011).

⁸⁸ Usp. Fildes, V. (1988).

život.⁸⁹ Pa i u zborničkim tekstovima ono je tek uzgred predstavljeno (te nije obuhvaćeno Radićevim pitanjima), što ne znači da nije bilo sastavni dio tradicijske kulture.⁹⁰

Nestajanje takve prakse na globalnoj razini, kao uostalom i nestajanje dojištva, zasigurno je bilo vezano i uz razvoj i široku dostupnost (pa i nametljivost) dojenačkih mliječnih pripravaka (te uz usavršavanje opreme vezane za prehranu izdojenim majčinim mlijekom poput bočica, spremnika, sterilizatora i izdajalica) koji su pomoć druge žene u dojenju učinili manje nužnom ili nepotrebnom. Njezino recentnije spominjanje u literaturi vezuje se pak uz suvremene prodojeće diskurse⁹¹ i promociju majčina, odnosno humanog mlijeka. Naime, iako je u uzajamnome dojenju naglašena i praktičnost, ono je suvremenim okolnostima povezano ne samo s percepcijom o važnosti i vrijednosti humanog mlijeka nego i s idealom dojenja: radi se o svjesnom izboru upravo dojenja nasuprot tzv. umjetne prehrane, pa čak i bočice s izdojenim majčinim mlijekom.

ZAKLJUČNO: DOJENJE KAO RELEVANTNA DRUŠTVENA I KULTURNA TEMA

Fokusirano i detaljno čitanje zborničkih tekstova, kao i rekonstruiranje na temelju u njima tek naznačenoga, pokazuje da je davanje na dojenje ženi koja nije djetetova majka, odnosno dojenje tuđeg djeteta, čak i na tako u vremenskom, geografskom i društvenom smislu ograničenom prostoru o kojem je riječ u ovome tekstu, višeslojna praksa koja se u cjelini sastoji od različitih, pa i međusobno prema nekim kriterijima suprotstavljenih elemenata. Dapače,

⁸⁹ Usp. Thorley, V. (2008), 27. Autorica sveobuhvatne knjige o *dojstvu* tijekom povijesti također smatra da nije riječ o novini, ali takvo dojenje vidi kao dio fenomena dojištva, a ne kao razlikovnu praksu. No iako uvodno *wet-nursing* označava kao „dojenje djeteta druge žene ili iz sućuti ili za plaću“, Fildes, V. (1988), 1, sadržaj njezine knjige uglavnom se odnosi na plaćeno dojenje.

⁹⁰ Usp. npr. Spajić- Vrkaš, Vedrana (1996). *Odrastanje u tradicijskoj kulturi Hrvata: Tučepi*, Zagreb; Naklada MD, 90, vezano za Makarsko primorje u prvoj polovici 20. stoljeća.

⁹¹ Iako takvo dojenje nije jednoznačno prihvaćeno među promicateljima dojenja, dapače, osobito u medicinskim krugovima naglašava se njegova neprikladnost zbog mogućih prijenosa bolesti na dojeno dijete, a govori se i o ugrožavanju privrženog odnosa između majke i djeteta koji se oblikuje preko dojenja, v. npr. Long, D. (2003), 109. Najpoznatija svjetska organizacija koja se bavi promocijom dojenja i pomoći majkama u dojenju, La Leche League, također u načelu ne preporučuje dojenje žene koja nije djetetova majka, v. npr. <https://www.lllc.ca/thursday-tip-wet-nursing-and-cross-nursing> (pristupljeno 26. srpnja 2019.). Za razliku od toga potiče se, pa tako i kod nas inicijativama UNICEF-a i Hrvatske udruge grupa za potporu dojenja, v. <https://www.kbc-zagreb.hr/banka-humanog-mlijeka/> (pristupljeno: 16. prosinca 2019.) osnivanje banki humanog mlijeka, tzv. laktarija, djelatnog u Hrvatskoj i u nekim ranijim razdobljima, v. npr. <http://www.zzjzpgz.hr/nzl/54/savjetovaliste-za-prehranu-dojencadi.htm> (pristupljeno 26. srpnja 2019.).

umjesto o jednoj praksi može se, kao što je to i učinjeno u ovome tekstu, govoriti o više njih, ovisno o kriterijima razlikovanja, iako u njihovu temelju leži isti fiziološki proces i ista djetetova potreba da se nahrani ili umiri. Jedno je od razlikovanja ono prema razlozima ili uzrocima takva dojenja koje, između ostaloga, upućuje na realitet i društveno-kulturni kontekst dojenja na selu krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Povremeno zamjensko dojenje djeteta koje inače doji njegova majka – i koje je stoga samo nadopuna majčinu dojenju, odnosno svojevrsan, čak ne ni nužni, dodatak čuvanju djeteta zbog majčine privremene odsutnosti – relativno bi se lako moglo uklopiti u zamisao o tome da je majčino dojenje, onako kako je to implicitno predstavio Radić, bilo i društvena norma i realnost u kojoj je samo iznimno, ne zato što nije mogla dojiti, žena dojenje povremeno prepuštala drugoj ženi, a u kontekstu međusobne solidarnosti i uzajamne pomoći. Druga praksa – potpunog prepuštanja dojenja ženi koja nije djetetova majka, odnosno majčina kontinuiranog nedojenja – upućuje na to da majčino dojenje nije bilo samorazumljivo kao što bi se to dalo zaključiti iz Radićeve koncepcije, ali i suvremenih idealiziranih popularnih pogleda na prošlost dojenja.⁹² Problemi s dojenjem, koji su vodili prepuštanju dojenja drugoj ženi i majčinu nedojenju, bili su svakako vezani i uz opće životne uvjete, higijenske i zdravstvene prilike,⁹³ pa i uz specifične radne uvjete mladih majki koje su na rad u polje, u sezoni poljskih radova, odlazile i u vrijeme kada su dojile,⁹⁴ kao što su se također brzo nakon porođaja vraćale raznim svojim obavezama,⁹⁵ što svakako nije imalo blagotvoran utjecaj na dojenje, kao ni na žensko zdravlje općenito.

Osim navedene distinkcije vrijednom se, osobito za pitanje društvenih odnosa unutar seoske zajednice, čini ona koja s jedne strane postavlja plaćeno dojenje, a s druge dojenje kao dio uzajamne ženske pomoći. Dok bi se jedno moglo promatrati kao uslužno-novčanu ili uslužno-robnu transakciju u okviru rudimentarne tržišne ekonomije, kao svojevrsnu proto-profesionalizaciju dojenja s više ili manje utvrđenom cijenom usluge te usmenim ugovorima/dogovorima i sl., drugo bi ulazilo u sustav društvene podrške među ženama u seoskoj zajednici. Kako se ta podrška oblikovala, što je točno pretpostavljala i u kojoj su se mjeri odnosi unutar nje konstruirali i temeljili na solidarnosti i bezinteresnom darivanju, a u kojoj mjeri na društveno oblikovanim srod-

⁹² Usp. Pleše, I (2019).

⁹³ Usp. Gelo, Jakov (1987). *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981.*, Zagreb; Globus, 159–160.

⁹⁴ V. npr. Božićević, J. (1906), 89; Jovičević, A. (1910), 48; Kutleša, S. (1993), 208; Lovretić, J. (1990), 258.

⁹⁵ V. npr. Lovretić, J. (1990), 257.

ničkim, susjedskim i drugim obavezama i statusima,⁹⁶ zbornički nam tekstovi malo govore. Minimalno nam, barem na eksplicitnoj razini, govore i o povezanosti dotičnih praksi s obilježjima pojedinih zajednica, kao i o perspektivama žena uključenih u ove i druge odnose. No iako takva povezivanja i nijansiranja uglavnom izostaju, tekstovi otvaraju barem rudimentarne uvide u pojedine aspekte povezane s temom dojenja i davanja na dojenje, poput odnosa prema djeci, prihvatljivih i neprihvatljivih ponašanja u zajednici, rodni odnosa te statusa i uloge žene u obitelji i zajednici, društvenih očekivanja, ekonomskih statusa, otklona od normi i sl., što samo pokazuje u kojoj je mjeri dojenje relevantna društvena i kulturna tema koja se ne iscrpljuje u detaljima poput učestalosti ili duljini dojenja nego zahvaća i širu društvenu problematiku, u ovom slučaju onu u društvu temeljenom na patrijarhalnim postulatima seoskih sredina na prijelazu iz 19. u 20 stoljeće.

⁹⁶ Na srodničke obaveze i dužnosti upućuje dojenje tuđeg djeteta bez ikakve naknade ili uzvata, koje se eksplicitno ne navodi u tekstovima, ali se može pretpostaviti za situacije u kojima brigu o djetetu čija je majka umrla preuzima žena iz rodbine, kako je to opisano u autobiografskim bilješkama jednog od autora iz Zbornika, vidi Lukić, prema Blaževac-Pajkov, Mato (2016). *Luka Lukić: učitelj, etnograf i melograf u Klakaru*. Zagreb/Klakar; Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Općina Klakar, 13.

LITERATURA

1. Blaževac-Pajkov, Mato (2016). *Luka Lukić: učitelj, etnograf i melograf u Klakaru*, Zagreb/ Klakar; Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Općina Klakar.
2. Bogdan-Bijelić, Pavlina (1924), Tuđin: (Konavli u Dalmaciji), *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 25 (2), 381–383.
3. Bonifačić, Vjera (1995/1996), Antun Radić and Ethnological Research of Clothing and Textiles in Croatia: 1896 to 1919., *Studia ethnologica Croatica* 7/8, 161–179.
4. Božičević, Juraj (1906), Narodni život u Šušnjevu selu i Čakovcu, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 11 (1), 80–107.
5. Čapo Žmegač, Jasna (1998), Seoska društvenost; u: Čapo Žmegač, Jasna; Muraj, Aleksandra; Vitez, Zorica; Grbić, Jadranka; Belaj, Vitomir, *Etnografija: svagdan i blagdan hrvatskoga puka*, Zagreb; Matica hrvatska, 251–295.
6. Draganović, Petar (2014), Narodni život i običaji u Matićima (1907. – 1912), *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 57, 345–546.
7. Dugac, Željko (2015). *O sestrama, siromašnima i bolesnima: slike socijalne i zdravstvene povijesti međuratnog Zagreba*, Zagreb; Srednja Europa.
8. Fildes, Valerie (1988). *Wet Nursing: a History from Antiquity to the Present*. Oxford/New York; Basil Blackwell.
9. Gelo, Jakov (1987). *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981.*, Zagreb; Globus.
10. Grković-Janović, Snježana (2015). *Sestrinska riječ: između sućuti i dužnosti*, Zagreb; Medicinska naklada i Škola narodnog zdravlja „Andrija Štampar“.
11. Ivanišević, Frano (2006). *Poljica: narodni život i običaji*, Priko; Društvo Poljičana „Sveti Jure“.
12. Jovičević, Andro (1910), Narodni život: (Riječka nahija u Crnoj Gori), *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 15 (1), 29–119.
13. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (2010), Poziv, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 55, 532–533.
14. Klarić, Ivan (1901), Kralje (u turskoj Hrvatskoj): narodni život i običaji, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 6 (2), 249–291.
15. Klarić, Ivan (1929/1930), Porod, ženidba, smrt (Kralje u Bosni), *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 27 (1), 166–175.
16. Kotarski, Josip (1916), Lobar: narodni život i običaji, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 21 (1), 46–80.
17. Kralj-Brassard, Rina; Martinović, Ivica (2011), Dojilje za nahočad – javna služba u Dubrovačkoj Republici, u: Čović, Ante; Radonić, Marija, ur., *Bioetika i dijete: moralne dileme u pedijatriji*, Zagreb; Hrvatsko društvo za preventivnu i socijalnu pedijatriju, 63–120.
18. Kralj-Brassard, Rina; Puljizević, Kristina (2013), Porod iz nevolje: skrb o trudnicama i roditeljama pri dubrovačkom nahodištu u drugoj polovici 18. stoljeća, *Anali Dubrovnik*, 51 (1), 359–388.

19. Kutleša, Silvestar (1993). Život i običaji u Imočkoj krajini, Imotski: Matica hrvatska - Ogranak Imotski, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Splitu.
20. Lang, Milan (1992). *Samobor: narodni život i običaji*, Samobor; „Zagreb“, poduzeće za grafičku djelatnost.
21. Long, Debbi (2013), Breast Sharing: Cross-Feeding among Australian Women, *Health Sociology Review*, 12 (2), 103–110.
22. Lovretić, Josip (1990). *Otok, Vinkovci*; Kulturno informativni centar „Privlačica“ – Izdavačka djelatnost Vinkovci.
23. Lukić, Luka (1921/1924), Varoš: narodni život i običaji, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 25 (1), 105–176.
24. Muraj, Aleksandra (1984), Teorijsko-metodološke zamisli Antuna Radića i njihov utjecaj na etnološki rad u Hrvatskoj, *Etnološka tribina* 6-7 (13-14), 31–36.
25. Nedić, Dobroslav Bono (2014), Narodni život i običaji u Tolisi i okolici (1898.-1902.), *Zbornik za narodni život i običaje*, 57, 51–294.
26. Nikolić, Zrinka (2011), Profesija – hraniteljica: dojilje u dalmatinskim gradovima u srednjem vijeku“, u: Uljančić Vekić, Elena; Poropat, Elena; Munda, Davor, ur., *4. istarski povijesni biennale. Filii, filiae... Položaj i uloga djece na jadranskom prostoru: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Poreču od 21. do 23. svibnja 2009*, Poreč, Pazin, Pula; Zavičajni muzej Poreštine, Državni arhiv u Pazinu, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli – Odjel za humanističke znanosti, 97–113.
27. Petrović, Vladimir K. (1900), Zaplanje ili Leskovačko (u Srbiji): narodni život i običaji, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 5, 84-119, 253–297.
28. Pleše, Iva (2019), *Svaka majka doji svoje dите, samo ako ima mlika: kako čitamo Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, *Narodna umjetnosti*, 56 (2), 57-73.
29. Primorac, Jakša (2010), Arhivska građa Odsjeka za etnologiju HAZU, *Zbornik za narodni život i običaje*, 55, 9–37.
30. Radić, Antun (1897), Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 2, 1–88.
31. Rihtman-Auguštin, Dunja (1984). *Struktura tradicijskog mišljenja*, Zagreb; Školska knjiga.
32. Rožić, Vatroslav (1907), Prigorje: narodni život i običaji, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 12 (2), 161–297.
33. Rožić, Vatroslav (2002). *Prigorje: narodni život i običaji*, Jastrebarsko; Naklada Slap.
34. Sarti, Raffaella (2006). Živjeti u kući: stanovanje, prehrana i odijevanje u novovjekovnoj Europi (1500. – 1800.), Zagreb; Ibis.
35. Spajić-Vrkaš, Vedrana (1996). *Odrastanje u tradicijskoj kulturi Hrvata: Tučepi*, Zagreb; Naklada MD.
36. Srdić Srebro, Anđa (2014), Materinstvo: prirodni zakon ili sociokulturni konstrukt, *Etnološko-antropološke sveske*, 23 (12), 37–50.
37. Stuart-Macadam, Patricia; Dettwyler, Katherine A. ur., (1995), *Breastfeeding: Biocultural Perspectives*, New York: Aldine de Gruyter.
38. Šilović, Josip (1913). *Uzroci zločina*, Zagreb; Matica hrvatska.

39. Thorley, Virginia (2008), Sharing Breastmilk: Wet Nursing, Cross Feeding, and Milk Donations, *Breastfeeding Review* 16 (1), 25–29.
40. Tješić-Drinković, Duška (2016), Prehrana, u: Mardešić, Duško; Barić, Ivo ur., *Pedijatrija*, Zagreb; Školska knjiga, 231–307.
41. Zima, Dubravka (2019). *Praksa svijeta: biografija Ivane Brlić-Mažuranić*, Zagreb; Ljevak.
42. Žuljić, Mijo (1906), Narodna medicina u Varešu (Bosna), *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 11 (2), 218–276.

SUMMARY

Based on a reading of the ethnographic accounts that were written in accordance with the Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu (Foundations for Collecting and Studying Materials about Folk Life) published in 1897, this paper attempts to outline some of the features of wet-nursing as specific breastfeeding related practices in rural areas at the turn of the 19th to the 20th century. Ethnographic accounts published in the Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena (Journal of Folk Life and Traditions of South Slavs) that are, with some retrospective insights, mainly focused on what were then contemporary practices, are approached in this paper as sources of the ethnology and the history of everyday life. Through connecting passages on breastfeeding and also passages that refer indirectly to breastfeeding, this paper underlines the importance of differentiation between the practices of regular wet-nursing (caused by a mother's illness or her problems with breastfeeding) and occasional wet-nursing (because of a mother's temporary, short-term absence). This paper also deals with the issue of (material) compensation for wet-nursing and, connected to this, with the relation between women's efforts to earn an income on the one hand and women's solidarity on the other. It also deals with the issue of the professionalization of wet-nursing that is not covered in the questions from Osnova (Foundations for Collecting and Studying Materials about Folk Life) and is only indicated in ethnographic accounts from the Zbornik (Journal of Folk Life and Traditions of South Slavs).

Keywords: *wet-nursing; turn of the 19th century, Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu (Foundations for Collecting and Studying Materials about Folk Life), Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena (Journal of Folk Life and Traditions of South Slavs), ethnography*